

*ԱՇՈՏ ՀԱՅՐՈՒՆԻ**Պատմական գիտությունների դոկտոր*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1918 Թ. ՀՈՒՆԻՍ-ՀՈՒԼԻՍ
ԱՄԻՄՆԵՐԻՆ**

1918 թ. ամռան սկզբին Կովկասում ազդեցության ոլորտների գրավման հարցում Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև առկա էին որոշակի հակասություններ և անհամաձայնություններ: Ընդ որում, ի տարբերություն Գերմանիայի քաղաքական ղեկավար շրջանների, բանակային հրամանատարությունն անհամեմատ ավելի պարզ և որոշակի դիրքորոշում էր ցուցաբերում Թուրքիային և Կովկասին վերաբերող խնդիրներում և հունիայան օրերին թերևս հույս ուներ, ստանալով պաշտոնական Գերմանիայի հավանությունը, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի իրագործման պահանջով Թուրքիային ամբողջովին ետ մղել Կովկասից՝ այդ տարածաշրջանին, նաև Բաքվին ու նրա նավթային հարստություններին միայնակ տիրելու համար: Համենայն դեպս, այդ դիրքորոշումը Գերմանիայի բարձրագույն զինվորական շրջաններում ուներ իր կողմնակիցները, որոնք ամենևին չափազանցված չէին թուրքական ուժերի կողմից Բաքվի գրավմամբ և ձգտում էին այդ արգելել: «Ես համոզված եմ, որ մենք դեռ երկար պետք է պայքարենք թուրքերի ակտիվ և պասիվ դիմադրության դեմ, մինչև նրանք կհրաժարվեն Կովկասից մի քանի միլիարդ Կոստանդնուպոլսի հանցախմբի համար կորզելու պլանից,՝ նշում էր գեներալ Լոսովը բարձրագույն հրամանատարության ուղղված իր հուլիսի 6-ի տեղեկագրում:՝ Պանիսլամական և պանթուրանական իմպերիալիստական քաղաքականությունը, որի դրոշի տակ պետք է Կովկասի հյութաքամումը կատարվի, հենց իր՝ Էնվերի կողմից է ռազմական միջոցներով գործի դրվել: ... Կովկասում Գերմանիայի բազմաթիվ տնտեսական շահեր վտանգված են, առանձնապես նրանք, որ կապված են մանգանի, նավթի, բրդի և հատկապես բամբակի հետ, որոնց կարիքը մենք կունենանք, եթե հետագա տնտեսական պատերազմում չենք կամենա պարտվել: Այդօրինակ կարևոր տնտեսական շահերը կարող են պաշտպանվել միայն զուգահեռաբար առկա քաղաքական շահերի պաշտպանման դեպքում: Եթե թուրքերը քաղաքականապես վճռորոշ դերակատարում ունենան, ապա մեր տնտեսական շահերը տանուլ կտրվեն: Պետք է թուրքերին կրկին ու կրկին հայտարարվի, որ մենք բնավ չենք մտածում Կովկասում մեր տնտեսական և քաղաքական շահերը զոհաբերել նրանց հեղինակության պահպանման համար: Մանավանդ որ հեղինակության այդ ամբողջ խնդիրը միայն կոդպուտի պատրվակ է»¹:

Ինչ վերաբերում էր մասնավորապես Հայաստանին, ապա Լոսովը այդ հարցի շուրջ ևս Գերմանիայի շահերն ու Թուրքիայի ցանկությունները միանշանակորեն

¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern. Dokumente aus dem politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes, zusammengestellt und eingeleitet von Prof. Dr. Wardges Mikaeljan, Jerewan 2004, էջ 550:

համատեղելի չէր համարում. «Այն, որ Թուրքիան միայն մի փոքրիկ Հայաստան կկամենա հանդուրժել, հասկանալի է,- նշում էր նա:- Արդյոք, սակայն, Գերմանիան կարող է այն մեղադրանքներից հետո, որոնք մեր հանդեպ թուրքահայերի ոչնչացման պատճառով կատարվում են, հետայսու ևս համաձայնել ռուսահայերի ոչնչացման հետ, պետք է վճռեն քաղաքական շրջանները»²:

Լոսովի դիրքորոշումը հստակ էր նաև սահմանների վերջնական կարգավորման ժամանակ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հաստատագրված սահմաններից դուրս նոր տարածքների զիջման առնչությամբ թուրքական կառավարության կողմից արտահայտվող պահանջների մասին: Նրա համոզմամբ, հնարավոր նոր տարածքային զիջումները պետք է սահմանափակվեին միմիայն Բաթումի, Արդահանի, Ղարսի շուրջ (որոնց վերջնական քաղաքական կարգավիճակը միայն հանրաքվեից հետո էր պարզ դառնալու)՝ մասնավորապես հյուսիսային և արևելյան կողմերում Թուրքիային պատկանող մի գոտու հատկացմամբ, իսկ որևէ այլ զիջում պետք է բացառվեր³:

Իր տեղեկագրում Լոսովը միաժամանակ առաջարկում էր Գերմանիայից դրամի, անգլի և ռազմական պիտույքների ներկրումը Թուրքիա նույն կարգի դանդաղությունամբ և զլացումով կատարել, ինչպես թուրքերն էին գերմանացիների հետ վարվում Կովկասին վերաբերող հարցերում, բացի այդ գերմանական նավատորմի միջոցով գրավել Սև ծովի ռուսական նավատորմի մի քանի նավեր, այդ թվում, հնարավորության դեպքում, մի մեծ հաճանավ՝ թուրքերին ցույց տալու համար, որ Սև ծովում դրության փաստական տերը Գերմանիան էր:

Գեներալ ֆոն Լոսովը միակ բարձրաստիճան զինվորականը չէր, որը պաշտպանում էր Թուրքիային Բրեստի պայմանագրի ընդունումը հարկադրելու և Կովկասից նրան ետ մղելու տեսակետը: Դեռ հունիսին գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Էրիխ Լուդենդորֆն ու ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը հանդես էին եկել էնվերին ուղղված համապատասխան խիստ պահանջներով,⁴ իսկ գեներալ ֆոն Կրեսը, հանդես գալով Բրեստի պայմանագրում ընդունված սահմանների ճանաչման օգտին, մինչև իսկ առաջարկում էր Բաքուն դարձնել ռուսական ազդեցության ոլորտ և ըստ այդմ փաստորեն համագործակցել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ⁵: Վերջինս հուլիսի 3-ին Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանին և հուլիսի 8-ին վերջինիս կողմից գերմանական ԱԳՆ-ին ուղարկված իր հեռագրում առաջարկում էր, որ դաշնակից պետությունները Կոստանդնուպոլսի համաժողովում ցուցաբերեին հետևյալ նպատակաուղղված դիրքորոշումը. Վրաստանին, որն Անդրկովկասյան 3 պետություններից համեմատաբար «ամենակենսունակն» էր, պետք է բանակցությունների ընթացքում առաջնայնություն տրվեր և տարակուսելի դեպքերում սահմանների հաստատումը կատարվեր Վրաստանի օգտին: Առաջարկվում էր ճանաչել Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի անկախությունը և սկզբնապես հրաժարվել նախկին

² Անդ:

³ Անդրադառնալով թուրք պատվիրակ Նեսիմիի կողմից կատարված այն ակնարկին, որ սահմանների կարգավորման նպատակով Կոստանդնուպոլսում նախատեսված համաժողովը կարող էր Բեռլինում տեղի ունենալ, Լոսովը իր նույն տեղեկագրում հանձնարարելի էր համարում դա ընդունել:

⁴ Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Potsdam, 1919, էջ 393-394:

⁵ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern... էջ 553-554:

Անդրկովկասյան հանրապետության օրինակով այդ երեք պետությունները միասնական պետության վերածելուց, և դրա փոխարեն ձգտել, որ ստեղծվեին համատեղ մաքսային ընկերություններ, ապահովվեր երկաթուղու, փոստի և հեռագրատան միասնական օգտագործումը: Ընդհանուր նշանակության կարևոր խնդիրների լուծման համար հարկ էր համարվում ստեղծել մի խառը հանձնաժողով, որտեղ պետք է ներգրավվեին նաև դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները, և որի նստավայրը պետք է լիներ Թիֆլիսը: Այնուհետև գեներալ ֆոն Կրեսն առաջարկում էր Թուրքիայի հետ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանները հաստատագրել Բրեստի պայմանագրի պահանջների հիման վրա: Թուրքական կառավարությունը Բաթումի և Արդահանի շրջաններում պետք է անհապաղ ժողովրդական հանրաքվե անցկացներ, որի ղեկավարումն առաջարկվում էր հանձնարարել խառը հանձնաժողովների: Ըստ ֆոն Կրեսնի, Կոստանդնուպոլսի համաժողովի միջոցով անհրաժեշտ էր վերջնականապես ամրագրել Կովկասյան պետություններին բաժանող սահմանները, ընդ որում հնարավորինս առաջնայնություն պետք է տրվեր Վրաստանի շահերի պաշտպանությանը: Նա նաև առաջարկում էր, որ Բաքուն դառնար ազատ քաղաք-պետություն: Վրաստանը պետք է համարվեր գերմանա-ավստրո-հունգարական շահերի ոլորտ, Ադրբեջանը՝ թուրքական, իսկ Բաքուն՝ ռուսական, ընդ որում Բաքվում և նրա մերձակայքում գտնվող բոլոր նավթագործարանները պետք է շահագործվեին միջազգային ընկերակցությունների միջոցով, իսկ արդյունքի բաշխումը դրանում շահագրգիռ կողմերին պետք է կատարվեր նախապես ամրագրված ու փոխհամաձայնեցված չափանիշների հիման վրա: Ֆոն Կրեսնի կարծիքով ռուսները պետք է պարտավորվեին անգլիացիներին հեռացնել Բաքվից, իսկ եթե նրանք ի վիճակի չէին դա անել, ապա կարելի էր թուրքական զորքերին թույլ տալ ներխուժել Բաքու:

Գեներալը անհրաժեշտ էր համարում առնվազն մինչև Թերեք և Կուբան գետերն ընկած հյուսիսկովկասյան տարածաշրջանին նույնպես անկախություն շնորհել, իսկ եթե Ռուսաստանը չհամաձայներ դրան, ապա պետք էր փորձել այդ տարածաշրջանին հնարավորինս լայն ինքնավարություն պարգևել և այնտեղից ետ մղել բոլշևիկյան զինված ուժերին⁶:

Չնայած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի գործադրման հարցում բարձրաստիճան զինվորականների միջև առկա համերաշխությանը, պաշտոնական Գերմանիան, սակայն, հակված չէր ցուցաբերել նույն հետևողականությունն ու վճռականությունը, որից և վարպետորեն կարողացավ օգտվել Թուրքիան: Ավելին, որքան էլ կարող է տարօրինակ թվալ, գերմանական կառավարությունն այդ օրերին Կովկասի իրադրության վերջնական կանոնավորման որոշակի ծրագիր դեռևս չուներ, և, ինչպես վկայում էր հենց ֆոն Կրեսն իր տեղեկագրերից մեկում, Կովկասում գտնվող գերմանական բարձրաստիճան զինվորական, ինչպես և դիվանագիտական շրջանները, հաճախ չստանալով համապատասխան ցուցումներ ու հրահանգներ և «տեղեկացված չլինելով» «կայսրության կողմից վարվող քաղաքականության մասին», հարկադրված էին գործել ինքնուրույն, ըստ սեփական տրամաբանության թելադրանքի⁷: Թուրքիան կարողացավ վարպետորեն օգտվել այդ հանգամանքից՝ իրեն ուղղված պահանջները

⁶ Անդ, էջ 553-554:

⁷ Անդ, էջ 549:

չկատարելու, զանազան պատրվակներով Կովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու և միաժամանակ դեպի Բաքու իր առաջխաղացումը շարունակելու համար:

Մոզալ բեյի հրամանատարության ներքո գտնվող 5-րդ թուրքական կովկասյան դիվիզիան դեռ հունիսի 13-ին Սադախլուից մեկնել էր Ելիզավետպոլ, որտեղ էնվերի եղբայր Նուրի փաշայի ղեկավարման ներքո կուտակվում էին նաև թուրքական այլ զորամիավորումներ՝ վերակազմվելով մի, այսպես կոչված, «խալամական բանակի», որի հիմնական խնդիրներից մեկը պետք է լիներ Բաքվի գրավումը⁸: Հատկանշական է, որ թուրքական այդ նախապատրաստություններին գերմանական կողմն իրագել չէր եղել: Վերջինս այնտեղ թուրքական մեծաքանակ ուժերի կուտակման և Բաքվի ուղղությամբ նրանց առաջխաղացման մասին տեղեկանում է միայն այն ժամանակ, երբ հուլիսի սկզբին Քուրդամիր և Կարամարյան բնակավայրերի մոտ ուժգին մարտեր են բռնկվում (Նուրի փաշայի հրամանատարության ներքո գտնվող) թուրքական զորքերի և հայկական զինված ուժերի միջև: Նուրի փաշան գերմանական կողմից իրեն ուղղված պահանջների անտեսման այդ փաստն այնուհետև փորձում էր պատճառաբանել այն պատրվակով, թե ինքը Բաքվի բոլշևիկների ստեղծած սպառնալից իրավիճակի և հարձակումների հետևանքով է հարկադրված եղել իր զինված ուժերն այնտեղ ավելացնել՝ հասցնելով մի դիվիզիայի: Նման պատրվակը, սակայն, չէր կարող որևէ կերպ հավատարժան համարվել: «Ես համոզված եմ, - այդ առնչությամբ նշում էր դեսպան Բեռնշտորֆն իր՝ հուլիսի 8-ին ԱԳՆ-ին ուղարկված հեռագրում, - որ Նուրին չնայած ժամանակին ստացել էր առաջխաղացումը դադարեցնելու վերաբերյալ գեներալ ֆոն Ջեկտի կողմից ճշգրիտ կերպով տրված հրամանը, սակայն բացառված չեմ համարում, որ նա կա՛մ ինքնիշխան կերպով շարունակում է նվաճողական պատերազմ վարել, կա՛մ գաղտնի հանձնարարություններ է ստացել իր եղբորից, որոնք նրան դրդում են դա անել: Նման անակնկալները և Բաքվի ուղղությամբ թուրքական հետագա առաջխաղացումը անպայմանորեն արգելելու համար ես կկամենայի դարձյալ պաշտպանել գեներալ ֆոն Կրեսի այն առաջարկը, որ մենք թուրքական կառավարությունից մի գրավոր համաձայնություն պահանջենք այն մասին, որ նրանք առանց մեր համաձայնության ոչ մի դեպքում չձեռնարկեն որևէ հարձակում և նաև հետագա առաջխաղացում Բաքվի վրա: Քանի որ ըստ վերջին լուրերի ռուսական մի գնդապետի ղեկավարության ներքո Աստրախանից Բաքու են հասել 1000 մարտիկներ, հավանաբար պետք է թուրքական կառավարությանը հանձնարարել տեղեկություն հրապարակել այն մասին, որ Քուրդամիրի վրա թուրքական առաջխաղացումը տեղի է ունեցել ոչ թե Բաքվի դեմ հարձակողական դիտավորությամբ, այլ պաշտպանողական նպատակներով»⁹:

Չնայած երկու դաշնակիցների միջև առկա վերոնշյալ հակասություններին և լարվածությանը, Հայաստանի Հանրապետության և բազմափառ հայ փախստականների ծանր ու անելանելի դրությունը շարունակում էր մնալ անփոփոխ: Հակառակ Բաթումի պայմանագրին և այն բանին, որ Թուրքիան ճանաչել էր Հայաստանի Հանրապետությունը, թուրքական կողմը Թիֆլիսում գտնվող Հայոց Ազգային Խորհրդին, ինչ-

⁸ Այդ մասին տե՛ս նաև Մ. Մ. Կարապետյան, Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, Երևան, 2003, էջ 243:

⁹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 552-553:

պես և Վրաստանի տարածքում գտնվող հայ փախստականներին թույլ չէր տալիս վերադառնալ հայրենիք: Հայաստանի Հանրապետությունն ամբողջովին մեկուսացված էր, իսկ այնտեղ կուտակված փախստականները դատապարտված էին սովահարության: Այդ իրավիճակում հանրապետության ղեկավարությունն այլ ելք չէր տեսնում, քան շարունակել ջանքեր գործադրել՝ Գերմանիայի աջակցությունը ձեռք բերելու և նրա օգնությամբ անելանելի դրությունից դուրս գալու, սովահար փախստականներին փրկելու համար:

Գերմանիայից օգնություն խնդրելու համար հունիսի երկրորդ կեսին, իր կյանքը բազում վտանգների ենթարկելով, ձիով հատելով թաթարական բանդաների կողմից վերահսկվող լեռնաշղթաները, Երևանից Թիֆլիս մեկնեց Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, որը նախկինում եղել էր Հայոց Եկեղեցու Թիֆլիսի թեմակալը և իր կրթությունը ստացած լինելով Դորպատում՝ վարժ տիրապետում էր գերմաներենին: Նա այնտեղ հանդիպում ունեցավ գեներալ ֆոն Կրեսի հետ՝ նրան նկարագրելով հայության աղետալի դրությունը: Ըստ նրա տեղեկությունների, եթե հայերին չթույլատրվեր վերադառնալ Սարդարաբադ-Իզդիբի և Դարվալայի շրջանները և այնտեղ գտնվող բերքը հավաքել, ապա առնվազն կես միլիոնի հասնող փախստականներին սովամահություն էր սպասվում: «Հավատարժան և վաստակաշատ եպիսկոպոսի նկարագրությունները ցնցող են, - գրում էր ֆոն Կրեսը հուլիսի 10-ին ԱԳՆ-ին ուղարկած իր հեռագրում: - Ողջ հայ ազգը ամբողջական մեկուսացման միջոցով սովամահ անելու թուրքերի դիտավորությունը պարզ և ակնհայտ է: Էսադը հայ փախստականներին և Հայոց Ազգային Խորհրդին վերադառնալու թույլտվություն տալու իմ խնդրանքը չնչին պատրվակներով մերժել է: Մարդկայնությունը և քաղաքականությունը շտապ կերպով պահանջում են կենտրոնական տերությունների կողմից ամենաուժեղ ճնշում գործադրել թուրքերի վրա»¹⁰:

Հաջորդ օրը, հուլիսի 11-ին, ֆոն Կրեսը մի նոր ընդարձակ տեղեկագիր ուղարկեց, այս անգամ ուղղակիորեն կանցլեր իշխան ֆոն Հերտլինգին, որտեղ, խիստ ազդու և սրտառու լերկայացնելով հանրապետության և փախստական հայության համար ստեղծված օրհասական դրությունը, նա վերստին ընդգծում էր Թուրքիայի վրա վճռական ճնշում գործադրելու անհրաժեշտությունը: Տեղեկագրում, համաձայն հայ պատվիրակի տեղեկությունների, նաև հաղորդվում էր, որ հազարավոր փախստականներ շաբաթներ ի վեր միայն խոտ էին ուտում, սովահար մարդկանց մեջ բռնկվել էին ու անհաշիվ զոհեր էին խժռում համաճարակները, և եթե նրանց չթույլատրվեր հավաքել վերոնշյալ շրջաններում հասունացող գյուղատնտեսական բերքը, ապա ընդհանուր սովամահությունն անխուսափելի էր: Գեներալը միաժամանակ ընդգծում էր Հայոց Ազգային Խորհրդին և Վրաստանում անմխիթար դրության մեջ գտնվող հայ փախստականներին հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն ընձեռելու անհրաժեշտությունը և, հենվելով եպիսկոպոսի տեղեկությունների վրա, հաղորդում էր թուրքերի կողմից 17-ից 60 տարեկան 14.000 հայերի բռնի կերպով հավաքելու և առանց վարձատրության, միայն մի կտոր (200 գրամ) չոր հացի դիմաց հարկադիր կերպով աշխատեցնելու փաստը: «Եպիսկոպոսը հայ ազգի անունից և որպես քրիստոնյա Եկեղեցու սպասավոր դիմում է Նորին մեծություն կայսրին և գերմանա-

¹⁰ Deutschland und Armenien..., 1919, էջ 402-403:

կան կառավարությանը,- նշում էր գեներալն իր տեղեկագրում:- Նա ընդգծում է, որ միայն Գերմանիան է ի վիճակի Թուրքիային ստիպել, որ նա հրաժարվի իր կողմից հանցավոր կերպով սկսված՝ հայ ազգի չնչին մնացորդներին սիստեմատիկ կերպով սովամահ անելու քաղաքականությունից: Գերմանիան պարտավոր է գիտակցել, որ պատմության առջև պատասխանատվություն է կրելու, եթե իր իշխանությունը չօգտագործի մի քրիստոնյա ազգի՝ մահմեդականների կողմից բնաջնջվելուց պաշտպանելու համար: Ձերդ Գերագանցությանը ես որպես իմ անձնական նկատառումը կկամենայի հաղորդել, որ այն բոլոր տեղեկություններից և տեղեկագրերից հետո, որոնք ես այստեղ ստացել եմ, չի կարող կասկածի ենթակա լինել, որ թուրքերը սիստեմատիկ կերպով ձեռնամուխ են եղել մի քանի հարյուր հազար հայերին, որոնց նրանք մինչև այժմ դեռ կենդանի են թողել, սիստեմատիկ սովամահության միջոցով բնաջնջելուն:

Իմ իրավասության մեջ չի մտնում Ձերդ Գերագանցության ուշադրությունը հրավիրել այն պարտավորությունների վրա, որոնք Գերմանիան, որպես քրիստոնյա ազգ, պետք է իրագործի քրիստոնյա հայերի հանդեպ, ինչպես և այն տպավորության վրա, որ կստանան մեր հասարակական կարծիքը և ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը, եթե մենք հայերին կործանումից չփրկենք: Ես, սակայն, կարող եմ Ձերդ Գերագանցության ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ եթե մեզ չհաջողվի հայերին թուրքերից պաշտպանել, ապա Կովկասում և շրջակա տարածքներում մեր հեղինակությունը մեծ վնասներ կկրի, և էապես կդժվարանա այն տնտեսական ու քաղաքական ծրագրի իրագործումը, որին մենք այստեղ հետամուտ կլինենք: Մեզ վճռականաբար կմեղադրեն այն բանում, որ բարի կամք չենք ցուցաբերել, կամ կընդունեն, որ մենք թուրքերի հանդեպ մեր կամքն իրագործելու ուժ և իշխանություն չունենք: Մենք բազմաթիվ և իրենց մեծ հարստության հետևանքով շատ ազդեցիկ՝ հայկական ծագում ունեցող վրացիներին կդարձնենք մեր անհաշտ թշնամիները, և մեր դեմ մի առանձնապես ազդու պրոպագանդայի նյութ կտանք մեր հակառակորդներին:

Այդ պատճառով ես Ձերդ Գերագանցությանը նույնքան թախանձագին, որքան հնազանդորեն խնդրում եմ բոլոր հնարավոր միջոցներով և հնարավորինս արագ ազդու ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի նա անմիջապես իր գործերը Հայաստանից ետ քաշի, փախստական հայերին թույլատրի վերադառնալ իրենց հայրենիք և հոգ տանի, որ հայերը անարգել և առանց իրենց կյանքն ու ունեցվածքը վտանգելու կարողանան բերքը հավաքել, նաև, որ հարկադիր աշխատանքի ուղարկված հայերն անմիջապես ազատվեն ու վերադառնան իրենց հայրենիք»¹¹:

Գեներալ Ֆոն Կրեսը հուլիսի 15-ին Մեսրոպ Եպիսկոպոսի և մի զինվորական բժշկի ուղեկցությամբ այցելում է նաև Բակուրիանիի անտառներ, որտեղ թուրքական զորքերի՝ մայիսյան առաջխաղացման հետևանքով երկու օրվա հեռավորության վրա գտնվող Ախալքալաքից փախել և խիստ անմխիթար պայմաններում ճամբարել էին շուրջ 40.000 հայեր: Հուլիսի 16-ին ԱԳՆ-ին ուղարկված հեռագրում նկարագրելով այդ հայերի գրկանքները, որոնց մեծագույն մասը ուտեստի չնչին իսկ պաշար չունեն, նրանց մեջ տիրող սովահարությունը, համատարած սովամահության սպառնալիքը, բռնկված համաճարակների աճը, որոնց պատճառով Կրաստանի կառավարությունը

¹¹ Անդ, էջ 403-404:

հրաժարվում էր նրանց վերաբաշխել Վրաստանի շրջաններում, ֆոն Կրեսը հույժ անհրաժեշտ էր համարում պայմաններ ստեղծել, որ նրանք կարողանային վերադառնալ և հավաքել մի քանի օրից հասունացող բերքը, որն այլապես, քանի որ թուրքերն ի վիճակի չէին այն հավաքել, մնալու էր դաշտերում: Նա միաժամանակ ընդգծում էր դաշնակիցների կողմից այդ մարդկանց հացահատիկով ապահովելու անհրաժեշտությունը՝ չմոռանալով վերստին հիշեցնել, որ բացի այդ Թիֆլիսում նույնօրինակ հուսահատ դրության մեջ էին գտնվում 30.000 հայ փախստականներ, իսկ ևս 500.000-ը՝ Երևանում ու նրա շրջակայքում, որոնք բոլորն էլ արագ և ազդու միջամտության ու օգնության բացակայության դեպքում դատապարտվելու էին կործանման¹²:

Ֆոն Կրեսի ազդու կոչերն ու տեղեկությունները, սակայն, նույնպես որևէ նկատելի տեղաշարժ չարձանագրեցին գերմանական կառավարության քաղաքականության մեջ: Վերջինս շարունակում էր հայերին վերաբերող խնդիրների շուրջ իր թուրք դաշնակցի հետ խոսել հորդորների լեզվով, որոնք թուրքերի կողմից զանազան պատրվակներով շարունակ մերժվում էին: Ֆոն Կրեսի վերոնշյալ հեռագրի հիման վրա գերմանական արտգործնախարարությունը դիմում է թուրքական կողմին՝ Ախալքալաքից փախած հայերին վերադարձի հնարավորություն ընձեռելու համար: Բաթումում գտնվող Էսադ փաշան, սակայն, ինչպես տեղեկացվում էր պետքարտուղարի կողմից բանակի հրամանատարությանն ուղղված հուլիսի 13-ի հեռագրում, մի գրությամբ նրան պատասխանել էր, որ փախստականների վերադարձը դեպի Ախալքալաք ներկայումս անհնար էր, քանի որ, իբրև թե, այդ շրջանի բնակչությունը դեռ խիստ կերպով վրդովված էր հայերի կողմից այդ շրջանում կատարված «ոճրագործությունների հետևանքով»¹³:

Թուրք պաշտոնյայի պատասխանի խաբեությունն, իհարկե, պարզաբանման կարիք չունի: Ըստ նրա տեղեկության, կարելի էր ենթադրել, որ Ախալքալաքի բնակչության մեծամասնությունը մահմեդականներ էին, որոնց հանդեպ փախստական հայ փոքրամասնությունը հանցավոր արարքներ էր կատարել: Այդ պատասխանը, սակայն, թերևս որոշակիորեն բավարարում էր պաշտոնական Գերմանիային, քանի որ փախստականների հանդեպ հարուցված արգելքները շարունակում էին պահպանվել:

Ինչևէ, ստեղծված միանգամայն աննպաստ իրավիճակում թուրք-թաթարական շրջափակման մեջ գտնվող Հայաստանի Հանրապետությունը Կոստանդնուպոլսում և Բեռլինում գտնվող իր պատվիրակությունների միջոցով շարունակում էր գործադրել բոլոր ջանքերը՝ Գերմանիայի աջակցությունը ստանալու համար: Կոստանդնուպոլսի պատվիրակությունը հուլիսի սկզբին մի հեռագիր ուղարկեց Բեռլինում գտնվող պատվիրակին, որն այն ներկայացրեց արտգործնախարարությանը, իսկ պետքարտուղար Բուշեն իր հերթին այն, առանց որևէ կից հանձնարարականի, հասցեագրելով Բարոն ֆոն Լեբսներին, ուղարկեց բանակի գլխավոր հրամանատարությանը: Այնտեղ նշվում էր, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդն ամեն օր տազնապալի տեղեկություններ էր ստանում թուրքական զորքերի կողմից գրավված Լոռու շրջանից: Թուրք-թաթարական բանդաների կողմից կատարվող կողոպուտն ու սպանությունները շա-

¹² Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 556:

¹³ Անդ, էջ 555:

բունակ ավելի մեծ չափեր էին ընդունում, և Բաթումի պայմանագրի ստորագրումից հետո միայն Ղարաքիլիսայում 2.000 տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ արդեն սպանդի զոհ էին դարձել: Նաև տեղեկացվում էր, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը պատվիրակությանը հանձնարարել էր այդ ամենի դեմ բողոքել և պահանջել, որ թուրքական զորքերն ազատեն գրավված վիճակում պահվող հայկական տարածքները¹⁴:

Բեռլինի պատվիրակությունը, ի հաստատումն իր կողմից արտգործնախարարությանը ներկայացված տեղեկագրերի հավաստիության, հուլիսի 15-ին ԱԳՆ-ին ներկայացրեց նաև քաղվածքներ այն նամակներից ու տեղեկություններից, որոնք ստացվել էին նրա՝ Բեռլինում գտնվելու վերջին ժամանակամիջոցում: Դրանք սկսվում էին Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Ահարոնյանի՝ հունիսի 11-ի նամակից բերված քաղվածքներով, որոնցում տեղեկացվում էր, որ թուրքական առաջխաղացման հետևանքով հայ բնակչությունը հարյուր հազարներով փախուստի էր դիմել: Ախալքալաքի շրջանն արդեն ամբողջությամբ դատարկված էր, քաղաքը՝ այրված և փլատակների մեջ: Շրջանի 80.000-ի հասնող բնակչությունը փախել էր և ապաստանել Բակուրիանիի կիրճերում: Նշվում էր նաև, որ ամբողջ Սուրմալուից, Ալեքսանդրապոլի և Կարսի բոլոր գրավված շրջաններից, Էջմիածնից և բոլոր մյուս տարածքներից, որտեղ ներխուժել են թուրքերը, բնակչությունը զանգվածային փախուստի էր դիմել և տասնյակ հազարներով ոչնչացել: Այն փաստը, որ թուրքերը Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և շրջակայքից ողջ հայ երիտասարդությանը հավաքել և Թուրքիայի խորքն էին տարել, այնպիսի սարսափ է հարուցել, գրում էր Ազգային Խորհրդի նախագահը, որ ոչ մի փախստական այլևս չէր կամենում վերադառնալ թուրքերի կողմից նվաճված շրջաններ: «Այնպես է երևում, որ Գերմանիան Վրաստանի հանդեպ լուրջ և վճռական պարտավորություններ է ստանձնել, որոնք ազնվորեն և արիաբար իրականացնում է, մինչդեռ մեր խնդիրը դեռ կախված է օդում,- նշվում էր Ահարոնյանի նամակում:- ... Հայ ժողովուրդը փախուստի «ճիրաններում» կործանվում է, ինչպես կործանվել է Թուրքահայաստանում: Գերմանիան, որը հարկադրված էր Թուրքահայաստանում հայերի հանդեպ իրականացված այդ սոսկալի ոճրագործությունը հանդուրժել, քանի որ նրա ձեռքը չէր հասնում, այժմ մի թե կամենում է հանդուրժել, որ նաև այստեղ՝ Կովկասում հայ ժողովուրդը սովի և փախուստի միջոցով բնաջնջվի, քանի որ այժմ Գերմանիայի ձեռքը հասնում է, և նա կարող է հրաշք գործել, եթե ցանկանա: Այստեղի գերմանական ներկայացուցիչը՝ իշխան ֆոն Շուլենբուրգը, մեր հանդեպ բարյացակամորեն է իրեն պահում, սակայն նա Բեռլինից ցուցումներ չի ստացել ի նպաստ մեզ գործելու համար, այնպես, ինչպես գործում է ի նպաստ Վրաստանի: ... Թուրքերը փաստորեն այսօր տիրում են ողջ Ադրբեջանին: Նրանք տիրում են նույնիսկ հայկական շրջաններին, որոնք խաղաղության վերջին պայմանագրից հետո չպետք է թուրքական տիրապետության տակ լինեին: Թուրքական զորքերը նվաճված են պահում Լոռին, Ղազախը, Բորչալուն: Մենք Երևանից տեղեկություններ չունենք: Մենք կտրված ենք: Երկաթուղին և հեռագրատունը չեն գործում: Վիճակն անտանելի է: Մենք նույնիսկ խաղաղության հաստատման լուրը չկարողացանք հայտնել գենեռալ Նազարբեկովին: Մենք կտրված ենք նաև Բաքվից: Մենք փորձում ենք մեր Հայկական Հանրապետության կառավարությունը կազմել, բայց Երևան մեկնելու ոչ մի

¹⁴ Անդ:

հնարավորություն չկա: Մեր ժողովուրդը անտեր է, մեր փախուստը՝ անվերջ, մահացությունը՝ ահռելի մեծ չափերի: Մենք պետք է որոշակիորեն և իսկույններ իմանանք. Գերմանիան կամենո՞ւմ է մեզ պաշտպանել, թե՞ ոչ»¹⁵:

Ահարոնյանի նամակի հետ միասին գերմանական արտգործնախարարությանը ներկայացվեցին նաև քաղվածքներ Թիֆլիսում տպագրվող «Հորիզոն» թերթի հրապարակումներից, որտեղ պատմվում էր Կարսի ամրոցի կայազորի սպաներին վիճակված դժիսեմ ճակատագրի և հայ փախստականների ծանր դրության մասին¹⁶:

Ուշագրավ է, որ, ինչպես նաև վերևում է հիշատակվել, ի տարբերություն գերմանական կանցլերի և արտգործնախարարության կողմից հայկական ողբերգությունների հանդեպ ցուցաբերվող անտարբեր և անգործունյա կեցվածքին, գերմանական բանակի հրամանատարությունը, իր վերոնշյալ բարձրաստիճան զինվորականներից ստանալով համապատասխան դրդումներ, հայ ժողովրդի ծանր դրության առնչությամբ ավելի ակտիվ և արմատական դիրքորոշման ցուցաբերման միտումներ էր հանդես բերում: Հուլիսի առաջին կեսին բանակի գլխավոր հրամանատարության շտաբում տեղի ունեցավ կովկասյան պետություններին և Պարսկաստանին վերաբերող մի քննարկում և ընդունվեցին մի շարք որոշումներ, որոնց կիրառումը կարող էր էապես փոփոխել Հայաստանի Հանրապետության և Կովկասում կուտակված հայության անելանելի դրությունը: Գեներալ Լուդենդորֆը նույնպես իր համաձայնությունը տվեց այդ որոշումների գործադրմանը՝ գեներալ Ֆոն Լոսովին հանձնարարելով արտգործնախարարության պետքարտուղարին այդ մասին զեկուցել և խնդրել նրան հոգ տանել, որ այդ որոշումների առնչությամբ ռազմական և քաղաքական իշխանությունների փոխհամաձայնությունն ապահովվեր: Այդ որոշումներում, որոնք Ֆոն Լոսովը հուլիսի 15-ին ուղարկեց արտգործնախարարությանը, մասնավորապես նշվում էր, որ ներկայումս, երբ արդեն ավարտվել էին Վրաստանի հետ բանակցությունները, պետք է ըստ հերթականության բանակցություններ սկսվեին Հայաստանի, Ադրբեջանի և Հյուսիսային Կովկասի հետ: Ընդ որում Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ տեղի ունենալիք բանակցություններում նույնպես հնարավոր էր համարվում այդ երկրների հետ Բաթումում Թուրքիայի կնքած պայմանագրերի վերանայումը: Քանի որ այդ երկրների պետական-կառավարման մարմինները դեռևս լիարժեք ձևավորված չէին, ապա, ըստ բանակի գլխավոր հրամանատարության, այդ երկրների հետ բանակցությունները պետք է ժամանակավոր բնույթ կրեին: Բոլոր դեպքերում հնարավոր էր համարվում, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ կնքված թուրքական պայմանագիրը փոխարինվեր մի ընդհանուր ժամանակավոր պայմանագրով, որը կարող էր այդ նոր «պետական կազմավորումների» և դաշնակից պետությունների քաղաքական ու տնտեսական փոխհարաբերությունները¹⁷:

Հայաստանի առնչությամբ մասնավորապես արտահայտվում էր նաև գերմանական բանակի հրամանատարության ձգտումը՝ հասնելու այն բանին, որ ավստրո-հունգարական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը տրամադրեր մի քանի գու-

¹⁵ Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 405-406:

¹⁶ Անդ, էջ 406-408:

¹⁷ Անդ, էջ 409: Դեռ պետական որևէ հիմնային կառույց չունեցող հյուսիսկովկասցիների հետ պայմանագրի կնքումը համարվում էր դժվար իրագործելի մի խնդիր:

մարտակներ և մարտկոցներ՝ Հայաստանում նույն առաքելությամբ հանդես գալու համար, ինչպես գերմանացիները՝ Վրաստանում: Ընդ որում, ընդգծվում էր, որ այդ զինված ուժերի առաջնագույն խնդիրներից մեկը պետք է լիներ ապահովել հայերին իրենց ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող թուրք-թաթարական կոտորածներից: Բացի այդ, ցանկալի էր համարվում, որ դաշնակիցների օգնությամբ հայկական զինված ուժերը կազմակերպվեին ու դարձյալ գործունակ դառնային, ճիշտ այնպես, ինչպես գերմանացիները կամենում էին դա անել Վրաստանում¹⁸:

Քանի որ վերոնշյալ որոշումներն ունեին ոչ միայն զուտ ռազմական, այլև քաղաքական նշանակություն, գեներալ Լուսինդեդորֆն այդ որոշումների փաթեթին կցված մի գրությամբ միաժամանակ ընդգծում էր, որ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը ցանկանում էր «վերադառնալ» կովկասյան հարցերին վերաբերող զուտ ռազմական բնույթի հանձնառություններին, իսկ քաղաքական ղեկավարման գործը կամենում էր թողնել բացառապես արտգործնախարարությանը: Ուշագրավ է, որ նա նաև պետքարտուղարին խնդրում էր իրեն օգնել այդ հարցում, ինչն անշուշտ կարող էր միայն հետևյալ երկու հանգամանքներով բացատրվել. կա՛մ բանակի գլխավոր հրամանատարությունը իրավասու էր իրեն նաև քաղաքական խնդիրներ առաջադրել ու լուծել, սակայն այս դեպքում խուսափում էր դրանից, և կա՛մ գեներալը դրանով պետքարտուղարին անուղղակիորեն կամենում էր հիշեցնել քաղաքական ղեկավարության կողմից հարցի հանդեպ համապատասխան ըմբռնման և ակտիվ գործելակերպի ցուցաբերման անհրաժեշտությունը: Մեր կարծիքով, առավել հավաստի է երկրորդ շարժառիթը:

Այս փաստաթուղթը, որպես հայկական խնդրի առնչությամբ գերմանական բանակի գլխավոր հրամանատարության կողմից ցուցաբերված հստակ և միասնական դիրքորոշման աննախադեպ վավերագիր, կարող էր միանգամայն փոխել Հայաստանի Հանրապետության և այնտեղ կուտակված փախստական հայության ծանր դրությունը, եթե միայն համապատասխան ըմբռնում գտներ նաև Գերմանիայի քաղաքական շրջաններում: Ցավոք, սակայն, դա ի հայտ չէր գալիս, իսկ Բեռլինում գտնվող հայկական պատվիրակությունը շարունակում էր գործադրել բոլոր ջանքերը՝ քաղաքական և տնտեսական մեկուսացման մեջ գտնվող Հայաստանի Հանրապետության դրության բարելավման, Բաթումի պայմանագրով նախանշված սահմանների վերանայման, թուրքերի կողմից գրավված հայկական տարածքների հայ բնակչությանը հետագա կոտորածներից փրկելու և բազմահազար փախստականներին իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու նպատակով Գերմանիայի աջակցությունը ստանալու համար: Ընդ որում, պատվիրակությունն ըստ անհրաժեշտի սերտ համագործակցության մեջ էր գտնվում նաև Կոստանդնուպոլսում գտնվող Ա. Ահարոնյանի ղեկավարած պատվիրակության հետ: Հուլիսի 7-ին Թիֆլիսում գտնվող Հայոց Ազգային Խորհուրդը մի հեռագիր էր ուղարկել Կոստանդնուպոլսի պատվիրակությանը՝ ահազանգելով թուրքական ուժերի կողմից գրավված հայկական տարածքներում թուրք-թաթարական հրոսակախմբերի կողմից հայ բնակչության հանդեպ իրագործվող հալածանքների և սպանդի մասին: Միաժամանակ պատվիրակներին հանձնարարվում էր այդ առնչությամբ բոլոր բարձրացնել՝ պահանջելով, որ թուրքերը հեռանան անօ-

¹⁸ Անդ, էջ 409-410:

րինաբար նվաճած տարածքներից: Այդ հեռագրի տեղեկությունների հիման վրա, որը Կոստանդնուպոլսի պատվիրակությունն ուղարկել էր նաև Բեռլին, Բեռլինի պատվիրակությունը Օհանջանյանի և Զուրաբովի ստորագրությամբ հուլիսի 15-ին վերստին մի ընդարձակ գրավոր ուղերձ է ներկայացնում Գերմանիայի արտգործնախարարությանը: Այնտեղ մասնավորապես ընդգծվում էր, որ Լոռիում՝ Սանահինի հարավային շրջանում, ինչպես և այլ վայրերում հայերի սպանդ և կոդոպուտ էր տեղի ունենում, իսկ Ղարաքիլիսայում Բաթումի պայմանագրի ստորագրումից հետո կոտորածների գոհ էին դարձել շուրջ 2.000 տղամարդիկ, կանայք և երեխաներ: Այդ ամենը պատվիրակությունը բնութագրում էր որպես հայության ծրագրված զանգվածային բնաջնջման նոր փուլի նախասկիզբ, որը խիստ նման էր Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած նախճիրին և թուրքական կառավարության հայասպանող քաղաքականության շարունակությունն էր: Ներկայացնելով փրկվելու նպատակով փախստական դարձած, լեռներում և անտառներում դեգերող հարյուր հազարավոր հայերի ծանր ու զրկալից դրությունը՝ պատվիրակությունը նշում էր, որ այն չէր կարող բարելավվել, ընդհակառակը, շարունակ ավելի կվատթարանար, քանի դեռ թուրքերը նրանց բնակավայրերը գրավված էին պահում: «Յուրաքանչյուր շաբաթ, երբ ազատումը ձգձգվում է, ավելի է ծանրացնում դրությունը, խճճում իրավիճակը և մղում դեպի մի իրադրություն, որի վտանգները փախստականների ճակատագրի և մեր ազգի գոյության համար առհասարակ ակնհայտ են: Մենք կխնդրեինք նաև մեզ թույլ տալ մատնանշել, որ թուրքական գրավման հետ կապված՝ հայերի հանդեպ իրագործվող տևական անկարգությունները հասկանալիորեն բոլոր երկրներում մեր ազգակիցների մոտ ուժգին հուզումներ և երկյուղներ կհարուցեն և կարող են անցանկալիորեն խափանել հայկական պրոպագանդայի չափավորման մեր ակցիան»¹⁹:

Այնուհետև տեղեկացվում էր, որ քանի դեռ թուրքերը գրավված էին պահում հայկական տարածքները, նրանք շարունակ ճանապարհներ կգտնեին կազմակերպված թուրք-թաթարական հրոսակախմբերի միջոցով հայության բնաջնջման՝ իրենց քաղաքականությունը շարունակելու համար: Ուղերձի հեղինակներն իրավացիորեն այդ ճանապարհներից մեկը համարում էին հայրենի բնակավայրերից հայերի զանգվածային վտարման և ըստ այդմ նրանց սովահարության դատապարտման փաստերը, որի համար և, նրանց համոզմամբ, թուրքերը վճռականորեն խոչընդոտում էին ու կշարունակեին խոչընդոտել նրանց վերադարձը: Որպես դրա խոստուն օրինակ, մատնանշվում էր Էսադ փաշայի գրություններից մեկը, որով վերջինս Ախալքալաքից հեռացած հայերի վերադարձը անհնար էր համարում՝ դա պատճառաբանելով այն հերյուրանքով, թե իբր տեղի բնակչությունը նրանց հանցագործությունների պատճառով վրդովված էր: Պատվիրակությունն, ի մերկացումն այդ «հիմնավորման», հարկ էր համարում մատնանշել, որ Ախալքալաքի բնակչությունը գրեթե բացառապես հայկական էր, և մահմեդականները, որոնց պետք է վերաբերեր այդ վրդովմունքը, խիստ աննշան տարր էին կազմում բնակչության մեջ: Դա է՛լ ավելի ակնհայտ դարձնելու համար ուղերձում բերվում էին վիճակագրական տվյալներ Ախալքալաքի բնակչության ազգային կազմի վերաբերյալ, այն է՝ 82.775 հայեր, 9.930 քրիստոնյա վրացիներ, 5.400 մահմեդականներ և 800 քրդեր: Պատվիրակությունը թուրքական զավթիչների հեռա-

¹⁹ Deutschland und Armenien, էջ 411-412:

ցումը, հայկական հալածանքների դադարեցումը հնարավոր էր համարում միայն Գերմանիայի գործուն միջամտության դեպքում: «Հայերի վերաբերմամբ թուրքերի կործանարար դիտավորություններին ժամանակին և ազդու կերպով հակազդելու միակ միջոցը մեր տարածքի շուտափույթ ազատումն է և մեր սահմանների առնչությամբ Բրեստի պայմանագրի պայմանների իրագործումը,- նշվում էր ուղերձում:- Միայն Գերմանիայի եռանդուն միջամտությունը կարող է թուրքերին հարկադրել ետ քաշել իրենց գնդերը, և նկատի առնելով հարաձուռն հուզումներն ու խուճապը, որոնք առաջ են բերում մեր տարածքի վրա թուրքական զորքերի մնալն ու անկարգությունները, մենք, բոլոր ձևերով բողոքելով թուրքական անկարգությունների դեմ, ամենաթախանձագին կերպով կրկնում ենք մեր շատ կարևոր խնդրանքը՝ թուրքական նվաճումների շուտափույթ վերացմամբ մեր ժողովրդին ծանր հետևանքներով հղի արմատահանումից և դարանակալած վտանգներից փրկելու մասին, քանի դեռ չափազանց ուշ չի լինի»²⁰:

Վերջում պատվիրակությունը խնդրում էր, որ մինչև տարածքների ազատումը և նաև այդ գործընթացը վերահսկելու համար ուղարկվեր մի ռազմական արշավախումբ, որը միաժամանակ հայերին զերծ կպահեր նոր հալածանքներից:

Բեռլինի պատվիրակությունն, անկասկած, չէր բավարարվում միայն ԱԳՆ-ին ուղերձներ և խնդրագրեր ներկայացնելով և փորձում էր ձեռք բերել նաև զանազան այլ ազդեցիկ անձանց կամ կազմակերպությունների աջակցությունը: Դրա խոստուն օրինակն էր հուլիսի 22-ին Համո Օհանջանյանի ստորագրությամբ Բեռլինի միսիոներական ընկերության տնօրեն դր Կարլ Աքսենֆելդին ուղարկված նամակը²¹, որտեղ Բրեստի պայմանագրի պահանջների կատարումը վերստին համարելով ստեղծված իրավիճակի կարգավորման միակ իրատեսական ճանապարհը՝ պատվիրակությունը միաժամանակ ընդգծում էր, որ այդ նպատակով Գերմանիայի կողմից կատարվող որևէ միջամտություն չէր կարող բացասաբար անդրադառնալ երկու դաշնակիցների փոխհարաբերությունների վրա, քանի որ խոսքը վերաբերում էր մի պայմանագրի, որը ստորագրվել էր ինչպես Թուրքիայի, այնպես էլ Գերմանիայի կողմից, առավել ևս, որ վերջին հանգամանքը Գերմանիային պետք է պարտավորեցներ վերահսկել պայմանագրի պահանջների կատարումը: Միաժամանակ խիստ առաջնահերթ էր համարվում, որ մինչև այդ պահանջների կատարումը, այն է՝ մինչև թուրքական զորքերի հեռացումը, հայերը պաշտպանված լինեին նոր հետապնդումներից, ինչը կարող էր հաջողվել միայն հայկական զավառներում գերմանական զորաջոկատներ տեղակայելու միջոցով: Պատվիրակությունը միաժամանակ նշում էր, որ դա թուրքերի կողմից թշնամական քայլ չէր կարող համարվել: Եթե առավել ևս նկատի առնվեր, որ, ըստ թուրքական պաշտոնական տեղեկատվության, թուրքերը գրավված տարածքներում իբրև թե ցուցաբերում էին խիստ կարգապահություն, և խաղաղությունը խախտվում էր միայն հայկական «բանդաների» գործունեության պատճառով, ապա թուրքական կողմը պետք է ուրախ լիներ, եթե կարգ ու կանոնի վերականգնման նպատակով գերմանական զորամիավորումներ տեղակայվեին տարածաշրջանում: Հենց միայն գեր-

²⁰ Անդ, էջ 412:

²¹ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern.... էջ 556-558: Պատվիրակությունը կանոնավոր կապ էր պահպանում Գ. Աքսենֆելդի հետ:

մանական զինուժի ներկայությունը, ինչպես նշում էին նամակագիրները, բավական կլինեին հայերին հանգստացնելու, նրանց հալածանքները դադարեցնելու և անվտանգությունն ապահովելու համար: Պատվիրակության համոզմամբ, դրա համար անհրաժեշտ էր ուղարկել ոչ ավելի, քան 2-3.000 մարդ, որոնք պետք է տեղաբաշխվեին Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Մուրավուի, Նախիջևանի, Երևանի, Էջմիածնի, Շարուր-Դարալագյազի և Ելիզավետպոլի շրջաններում: Նամակագիրներն էապես կարևորում էին գերմանական կողմի միջամտությունը նաև դեպի կովկասյան Հայաստան պարենի առաքումը դյուրացնելու և դրա ճանապարհներն ապահովելու առնչությամբ²²:

Նույնպիսի բնույթ և նպատակաուղղվածություն ունեն նաև Կոստանդնուպոլսում գտնվող հայկական պատվիրակության գործունեությունը, որը գլխավորում էր Ավետիս Ահարոնյանը: Դեսպան Բեռնշտորֆը հուլիսի 18-ին ԱԳՆ-ին ուղղված իր տեղեկագրում գրում էր, որ Ահարոնյանը վերստին զանազան բողոքներ էր ներկայացրել իրեն: Դրանք առաջին հերթին վերաբերում էին հայ փախստականների անելանելի դրության խնդրին, որի առնչությամբ դեսպանն, իր մատնանշմամբ, արդեն բազմիցս Մեծ վեզիրի մոտ միջնորդության հայտ էր ներկայացրել: Բացի այդ, Ահարոնյանը խնդրել էր, որ Հայաստանը վերցվեր ավստրիական կամ գերմանական ոստիկանական ուժերի հսկողության ներքո: «Նա ինձ հետ միասին այն կարծիքին է, որ համաժողովի որոշումները ջրի մեջ նետված քարեր կլինեն, եթե տվյալ տարածքները չգրավեն գերմանական կամ ավստրիական զորքերով», - նշում էր դեսպանը²³:

Բեռնշտորֆն իր հուլիսի 25-ի տեղեկագրում վերստին նշում էր, որ տեղի հայկական պատվիրակությունը գերմանական կամ ավստրիական զորքեր Հայաստան ուղարկելու խնդրանքներով ամեն օր հեղեղում էր իրեն: Ըստ պատվիրակության, եթե դա չլինեի, ապա հայ փախստականներն իրենք հուսահատ վիճակում ջոկատներ կկազմեին՝ թուրքերի և թաթարների դեմ պայքարելու համար: Ահարոնյանը վերջիններիս պատճառով ստեղծված ծանր դրության վերաբերյալ միաժամանակ հուշագիր էր ներկայացրել Մեծ վեզիրին, ինչպես և դեսպանին, որն այն ուղարկում է նաև Բեռլին: Թալեաթը չէր հապաղել դարձյալ հայ բնակչության անվտանգության ապահովման՝ իր սովորական դարձած խոստումները տալ: Դրանց, սակայն, դեսպանն ինքն էլ խիստ թերահավատորեն էր վերաբերում՝ նշելով, որ «դրանք, իհարկե, չեն իրագործվելու, քանի որ տեղական թուրքական ռազմական և քաղաքացիական իշխանությունները Կոստանդնուպոլսից ուղարկված ցուցումներին, ինչպես հայտնի է, չեն հե-

²² Անդ, էջ 258:

²³ Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel "Deutschland und Armenien" herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke, zusammengestellt und eingeleitet von Wolfgang Gust. Տե՛ս ինտերնետային ցանցում. <http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/dvita.htm>, Թիվ 415 փաստաթուղթը: Հատկանշական է, որ Ահարոնյանը իր մտահոգությունն էր արտահայտել նաև ոմն Յոֆեի կողմից Բեռլինի պատվիրակության անդամներից մեկին հայտնված այն կարծիքի համար, որ Ռուսաստանը հարկադրված կլինի Վրաստանի անկախությունը ճանաչել, բայց Հայաստանին ու Ադրբեջանին չի ճանաչի: Ըստ այդ տեսակետի հեղինակի, Ռուսաստանն ավելի շուտ Գերմանիայի օգնությամբ կամ առանց դրա զենքի ուժով Թուրքիային կստիպեր ետ քաշվել Բրեստ-Լիտովսկի սահմաններից այն կողմ: Թվում է, թե ռուսական տիրապետությունից հայերը նույնքան շատ են երկյուղում, ինչպես թուրքականից, - գրում էր այդ առնչությամբ դեսպանը: Անդ:

տևում, առավել ևս, եթե գիտեն, որ դրանք հետևանք են գերմանական ճնշման»²⁴:

Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանի տեղեկագրերից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ կարծես թե և՛ Թուրքիայի կենտրոնական կառավարությունը, և՛ առավել ևս Գերմանիան, հակառակ թուրքերի կողմից գրավված տարածքներում հայ բնակչության հետապնդումները վերացնելու և օրինականություն հաստատելու իրենց բարի ձգտումներին, անգոր էին դրանք իրագործել և կարգի հրավիրել այդ տարածքներում գտնվող թուրք-թաթարական զինված ուժերին: Թալեաթի վերոնշյալ խոստումներն, իհարկե, նորույթ չէին և վկայում էին թուրքական կառավարության ավանդական գործելակերպի հետևողական շարունակման մասին, իսկ ինչ վերաբերում է պաշտոնական Գերմանիային, ապա վերջինիս այդ երևույթային անձեռնհասությունը նույնպես նշանակում էր ոչ այլ ինչ, քան թուրքական հայահալած քաղաքականության հանդեպ գերմանական կառավարության կողմից վաղուց որդեգրված՝ հորդորների, նախազգուշացումների և ամուլ առարկությունների քաղաքականության անփոփոխ շարունակում, չնայած նա, ինչպես հարկն է, իրագել էր հայ ժողովրդի համար ստեղծված ծանր ու անելանելի դրությանը, և ավելին, հաճախակի ստանում էր նաև կոշտ միջամտության դիմելու սթափեցնող տեղեկություններ և կոչեր:

Հուլիսի 17-ին ԱԳՆ-ում հայկական խնդրի շուրջ կատարված մի զեկուցման մեջ, օրինակի համար, նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը մեծ մասամբ գրավված էր թուրքերի կողմից, կառավարությունը գտնվում էր երկրից դուրս՝ Թիֆլիսում, իսկ բնակչությունը մասամբ թշվել էր լեռները և մասամբ էլ փախել Վրաստան: «Հայերի վիճակն այնպիսին է, որ պետք է ինչ-որ բան ձեռնարկել,- նշվել էր ելույթում:- Հայերի տրամադրության տակ գտնվող տարածքը այնքան սահմանափակ է, որ հայերի համար հնարավոր չէ այնտեղ ապրել, և նրանք ներկա իրավիճակի շարունակման դեպքում դատապարտված են կործանման: Այդ պատճառով անհրաժեշտ է լինելու թուրքերին հարկադրել ետ քաշվել նրանց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հատկացված սահմանից այն կողմ և հայկական տարածքում առնվազն երկաթուղու վերահսկողությունը թողնել նրանց՝ դեպի Ջուլֆա և Թավրիզ ռազմական փոխադրումներն անարգել կատարելու համար»²⁵:

Այնուհետև շեշտվում էր, որ հայերը միայն այն ժամանակ կարող էին իրենց բնակավայրերը վերադառնալ, երբ նրանց թուրքական նոր հարձակումների կամ թաթարական բանդաների դեմ պաշտպանություն կտրամադրվեր: Իսկ դա հնարավոր էր միայն այն դեպքում, եթե երկիրը գրավվեր վստահելի, այն է՝ գերմանական զորամասերի կողմից: Նաև ընդգծվում էր, որ ռուսական կառավարությունը Հայաստանում գերմանական զորքերի ներկայությունը հավանաբար առանց որևէ առարկության կհանդուրժեր, եթե նրան պարզաբանվեր, որ այդ միջոցառումը ձեռնարկվել է միայն մարդասիրական մղումներով, հայ ժողովրդի մնացորդը փրկելու նպատակով: Ելույթում միաժամանակ շեշտվում էր, որ հայերի ետ վերադարձումը պետք է տեղի ունենար շտապ կերպով, որպեսզի հնարավոր լիներ խնդրո առարկա շրջաններում բերքը գեթ մասամբ փրկել և Հայաստանը գերծ պահել սովահարությունից:

Վերոնշյալն ինքնին ցույց է տալիս, որ թուրքերին ետ մղելու և նրանց կողմից

²⁴ Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 414:

²⁵ Անդ, էջ 413:

գրավված տարածքներում գերմանական զորքեր տեղակայելու հարցը ԱԳՆ-ում որոշակի կշռադատման, այնուամենայնիվ, ենթարկվել է՝ չունենալով, սակայն, որևէ գործնական արդյունք, չնայած այն բանին, որ հայության անհուսալի դրության վերաբերյալ ահագանգեր էին ստացվում նույնիսկ արտերկրից: Մոսկվայում Գերմանիայի գործերի հավատարմատար Ռիցլերն իր հուլիսի 25-ի հեռագրում ԱԳՆ-ին տեղեկացնում էր, որ հայ պատգամավոր Զավրիկը նրան ազդու պարզաբանումներ է ներկայացրել հայության «անտանելի դրության» մասին: Տեղահանված և փախստական հայերի օրհասական վիճակը ներկայացնելու հետ մեկտեղ նա հավատարմատարին հայտնել էր, որ Բաքվում փաստական իշխանությունը հայերի ձեռքում էր, իսկ տեղական բոլշևիկյան կառավարությունը կախման մեջ էր գտնվում նրանցից: Եվ եթե գերմանական կողմը հայությանն օգնելու որևէ քայլ չկատարեր, ապա հայերն իրենց հուսահատության մեջ որևէ այլ կողմից օգնություն կխնդրեին:

Քաջ տեղյակ լինելով Բաքվի նավթահանքերին տիրանալու Գերմանիայի շահագրգռություններին՝ Զավրիկն ակնհայտորեն փորձել էր վերոնշյալն օգտագործել որպես խաղաթուղթ՝ գերմանական կողմին հայերին օգնության քայլերի դրդելու համար: Նա միաժամանակ հավատարմատարին ակնարկել էր, որ հայերի միջոցով կարելի էր հասնել Բաքվի հարցի՝ Գերմանիայի համար ցանկալի կարգավորման, եթե վերջինիս միջամտությամբ և երաշխիքների ներքո տեղահանված ու փախստական հայերին հնարավորություն տրվեր վերադառնալ նախկինում ռուսական տիրույթում գտնվող իրենց բնակավայրերը:

Ուշագրավ է, որ Ռիցլերը նույն հեռագրում հայտնում էր մեկ այլ աղբյուրից ևս իրեն հասած տեղեկությունն այն մասին, որ Բաքվում փաստական իշխանությունը գտնվում էր հայերի ձեռքում և «կասկածից դուրս» էր համարում այն հանգամանքը, որ Բաքուն նրանց կողմից պարբերաբար ավերածությունների կենթարկվեր, եթե Գերմանիան նրանց հետ փոխըմբռնման չհասներ²⁶:

Հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ ահագանգեր և ի նպաստ նրանց միջամտելու կտրուկ կոչեր էին կատարվում մինչև անգամ գերմանական զինվորական հրամանատարության շրջաններից: Գեներալ Ֆոն Կրեսը հուլիսի 19-ին ԱԳՆ-ին ուղարկած իր հեռագրում հայտնում էր, որ եթե գերմանական կողմը թուրքական կառավարությանը իսկույն ևեթ չէր հարկադրելու թույլատրել, որ հայ փախստականները վերադառնային, ապա գոնե անհրաժեշտ էր հասնել այն բանին, որ մեծ քանակությամբ տղամարդիկ ժամանակավորապես հայրենիք վերադառնային բերքահավաքը կատարելու համար: Այլապես, ընդգծում էր գեներալը, կա՛մ հարյուր հազարավոր մարդիկ սովամահ կլինեին և կա՛մ նրանց պարենի մատակարարումը պետք է ստանձնեին Գերմանիան ու իր արբանյակները: Ֆոն Կրեսը միաժամանակ հայտնում էր, որ թուրքական կողմի հաղորդած տեղեկությունը, թե իբր Հայոց Ազգային Խորհուրդը վերադարձել է Երևան, ճիշտ չէր, և որ այդ հարցում խոչընդոտները հենց իր՝ բացառապես Թուրքիայի կողմից էին հարուցվում: Նա բազմիցս ընդգծում էր, որ ի նպաստ հայերի միջամտելու համար պետք էր գործել խիստ շտապողաբար, և որ Կոստանդնուպոլսի ծրագրվող համաժողովում Թուրքիան պետք է հարկադրվեր թույլատրել հայ փախստականների վերադարձը: Նա շեշտում էր նաև, որ Հայաստանը չափազանց փոքր էր՝ այդ բո-

²⁶ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 559:

լոր մարդկանց կերակրել կարողանալու համար²⁷:

Մի քանի օր անց, հուլիսի 20-ին, գեներալը նորից է հեռագրում ԱԳՆ-ին՝ է՛լ ավելի սաստկացնելով իր ահագանգը: «Ես իմ պարտքն եմ համարում,- մասնավորապես գրում էր նա,- մեկ անգամ ևս մատնանշել, որ մենք բոլոր պարագաներում պետք է հասնենք այն բանին, որ թուրքերը փախած հայերին անմիջապես թույլատրեն վերադառնալ և հավաքել իրենց բերքը: Եթե անտեսենք անգամ մարդկայնության պահանջը, ապա մեր հեղինակությունը և Արևելքում մեր ազդեցությունը մեծագույն կորուստը կկրեն, եթե մենք մեզ այնքան թույլ դրսևորենք, որ չենք կարողանում թուրքերի մոտ գտնվող կես միլիոն քրիստոնյաների փրկել սովամահությունից: Հասարակական կարծիքը և պատմությունը հայերի ոչնչացման մեղքը մեզ կվերագրեն, և այն ըմբռնումը, որ մենք 1915 թ. հայկական սարսափներին մեղսակից ենք, նոր սնունդ կստանա: Ձերդ Գերագանցությանը ես խնդրում եմ այս առումով այնտեղի կառավարության վրա ազդու ճնշում գործադրել: Ավստրո-հունգարական պաշտոնակատարը կստանա համապատասխան ցուցում: Ես խնդրում եմ բանակի գլխավոր հրամանատարությանը՝ նույն առումով ազդեցություն գործադրել Էնվեր փաշայի վրա»²⁸:

Գեներալ ֆոն Կրեսը գործադրում էր իր ողջ ազդեցությունն ու հնարավորությունները՝ փախստական հայերին վերադարձի թույլտվություն հատկացնելու նպատակով իր կառավարությանը գործուն քայլերի մղելու համար: Հուլիսի 26-ին նա Թիֆլիսից վերստին հեռագրում է ԱԳՆ-ին, որտեղ հայտնում էր, որ հայերը շարունակ դիմում էին իրեն՝ խնդրելով իրենց փախստական հայրենակիցներին սովամահությունից փրկել և թուրքական կառավարությանը հարկադրել՝ նրանց թույլատրել հայրենիք վերադառնալ: Ապա հայտնելով, որ իր՝ այդ հարցին վերաբերող բազմաթիվ հեռագրերը մնացել էին անպատասխան, նա խնդրում էր իրեն շտապ կերպով տեղեկացնել, թե արդյոք կայսերական կառավարությունը հայերի համար քայլեր ձեռնարկո՞ւմ էր, և եթե այո, ապա ինչպիսի՞ հաջողությամբ: «Եթե անգամ անտեսվի մարդկայնության պահանջը,- նշում էր գեներալը,- ապա այդ հարցը առնչվում է մեր քաղաքական հեղինակությանը: Եթե մենք հայերին այս անգամ նույնպես դարձյալ չկարողանանք օգնել, ապա կհաստատվի այն կասկածը, որ մենք մեղսակից ենք 1915 թվականի կոտորածներին»²⁹:

Գեներալը հաշվված օրեր անց, հուլիսի 31-ին, կանցլերին ուղարկեց նաև Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ, հոգևորական Արսեն Բիրփյանցի գրությունն այն մասին, որ Ախալքալաքի շրջանից դուրս եկած հայ փախստականների ունեցած հացի պաշարն ամբողջովին սպառվել էր, նրանց բոլորի դրությունը «ծայրահեղ կրիտիկական» էր, տեղի էին ունեցել սովամահության բազմաթիվ դեպքեր, որն արդեն առանց բացառության բոլորին էր սպառնում: «Արցունքների մեջ մենք խնդրում ենք պատասխանել, թե արդյոք Բակուրիանիի անտառներում գտնվող սովյալները երկա՞ր են ստիպված լինելու սպասել,- գրում էր Ա. Բիրփյանցը³⁰:

²⁷ Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 414-415:

²⁸ Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 560:

²⁹ Անդ, էջ 561:

³⁰ Անդ, էջ 564:

Ֆոն Կրեսը, ինչպես նշվել է, միակ բարձրաստիճան գերմանացի զինվորականը չէր, որն անհրաժեշտ էր համարում ի նպաստ հայերի գործուն միջամտություն ցուցաբերել, և արժե ընդգծել, որ ինչպես ամռան սկզբին, հուլիսին ևս գերմանական զինվորականության տեսակետն այս հարցում շատ ավելի պարզորոշ ու միանշանակ էր, քան քաղաքական ղեկավարության: Հուլիսի 30-ին բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ ֆոն Հինդենբուրգն իր հերթին էնվերին ուղարկեց մի հեռագիր, որում վերջինիս բավականին ազդու կերպով կոչ էր անում փախստական հայերին անհապաղ վերադարձի հնարավորություն տալ: «Միմյանց համապատասխանող տարբեր տեղեկություններ վկայում են հայ փախստականներին Հայաստան վերադառնալու թույլտվության հատկացման հույժ անհրաժեշտությունը, որպեսզի նրանք կարողանան բերքը հավաքել,- մասնավորապես նշում էր նա:- Այլապես հարյուր հազարավորներ ստիպված կլինեն սովամահ լինել, քանի որ այլ կերպ նրանց պարենի տրամադրումն անհնար է: Անհրաժեշտ է մեծագույն շտապողականություն ցուցաբերել: Ձերդ Գերագանցության հետ միասին ես այն կարծիքին եմ, որ մենք բնակչության դեմ չէ, որ ուզում ենք պատերազմ վարել: Ձերդ Գերագանցությունը նաև կհասկանա այն, որ ես այստեղ որպես քրիստոնյա հանդես եմ գալիս իմ 500.000 հավատակիցներին անխուսափելի մահից փրկելու համար: Ի շահ մարդկայնության ես Ձերդ Գերագանցությանը խնդրում եմ հրաման արձակել, որ դժբախտները կարողանան իրենց հայրենիք վերադառնալ: Ես չեմ կասկածում, որ Ձերդ Գերագանցությունը, այժմ իմ միջոցով հայերի դրության մասին տեղեկացվելով, ոչ մի պահ չի հապաղի կատարելու խստագույն կարգադրությունը և վերահսկելու դրա իրականացումը»³¹:

Մինչև իսկ զինվորականության շրջանից հնչող ահազանգերը և ակտիվ միջամտության կոչերը ի գործու չեղան պաշտոնական Գերմանիային դրդել հայ ժողովրդի հանդեպ թուրքական կամայականությունների դեմ նախազգուշացումների և հորդորների իր ավանդական քաղաքականությունը փոխել ու դիմել առավել ազդու քայլերի: Թե այդ քաղաքականությունն, ըստ էության, որքան անհետևողական և ամուլ էր, և թուրքական կողմն էլ, դա գիտակցելով, հաճախ ունայն խոստումների, իսկ երբեմն էլ բացահայտ հակադրման միջոցով որքան հեշտությամբ էր ընդդիմանում դրան, որոշակիորեն ցույց են տալիս Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանության և ԱԳՆ-ի միջև փոխանակված թղթակցությունները: Հատկանշական է, որ արտգործնախարարությունը ֆոն Կրեսի վերոնշյալ՝ հուլիսի 19-ի և 20-ի երկու հեռագրերը միասին, առանց որևէ կից հանձնարարականի, հուլիսի 27-ին ուղարկեց Կոստանդնուպոլսի դեսպանին: Վերջինս հուլիսի 30-ին ԱԳՆ-ին տեղեկացնում էր, որ Մեծ վեզիրը և Նեսիմի բեյը վերջապես վճռել էին Կովկասի հարցի շուրջ հստակ դիրքորոշում ցուցաբերել³²: Մեկ հարցում թուրքական կողմը լիովին տեղի էր տվել գերմանական պա-

³¹ Revidierte Ausgabe..., տե՛ս թիվ 419 փաստաթուղթը:

³² Deutschland und Armenien 1914-1918..., էջ 415-416: Հուլիսի երկրորդ կեսին գերմանա-թուրքական հարաբերություններում որոշակի լարվածություն էր ստեղծվել նաև Վրաստանում ազդեցության ոլորտների բաժանման հարցի առնչությամբ, և Վրաստանում գտնվող գերմանական դիվանագիտական և քաղաքական գործիչները հանձնարարելի էին համարում նոր գերմանական գործառնություն ուղարկել Վրաստան: Գերմանական զինվորական բարձրագույն հրամանատարությունը դա, ինչպես պարզ է դառնում Բեռլինի տեղեկություններից, համարել էր անիրագործելի, և դեսպանը, հուլիսի 27-ին տեղեկացնելով, որ Մեծ վեզիրը և Նեսիմի բեյը դեռևս հապաղում էին, ի պատասխան իր հարցումների,

հանջին, այն է՝ Ռուսաստանին նկատի առնելով՝ հրաժարվել առաջիկա համաժողովում կամ, ավելի ստույգ, այնտեղ կնքվելիք պայմանագրերում Կովկասի նորաստեղծ հանրապետությունները ճանաչելուց: Ինչ վերաբերում էր հայ փախստականներին, ապա թուրքական կողմը Բեռնշտորֆին հայտնել էր, թե մտադիր էր անմիջապես զբաղվել նրանց վերադարձը կազմակերպելու հարցով: Վերոնշյալ թուրք պաշտոնյաները հայտնել էին, թե իրենց մեծ դժվարությամբ հաջողվել էր կոտրել Էնվերի դիմադրությունը, որը ռազմական դրդապատճառներ բերելով՝ փորձում էր առարկել դրա դեմ: Վերջինս նաև պահանջել էր, որ Ախալքալաքի շրջանի փախստականների վերադարձի խնդիրը կազմեր բացառություն, համաժողովում չարձարձվեր, քանի որ այնտեղ իբրև թե միայն նորակազմ թույլ թուրքական ջոկատներ էին գտնվում, որոնց կարգապահության վրա «հույս չէր կարելի դնել»: Բացի այդ, թուրքական կողմը մատնանշել էր, թե հայերը հեռանալուց առաջ այնտեղ «ռճրագործություններ» էին կատարել, և որ վտանգ կար, թե իբր թուրքերը դրա համար վրեժխնդիր կլինեին:

Թուրքական կողմը Բեռնշտորֆի հետ առանձնագրույցում միանգամայն անդդվելի էր մնացել սահմանների կարգավորման խնդրում՝ հայտնելով, թե խնդիրը տվյալ դեպքում վերաբերում էր Թուրքիայի սահմաններին, որն ըստ այդմ, համեմատած մյուս դաշնակիցների հետ, Կովկասում շատ ավելի կարևոր, «կենսական» շահեր ունեն: Բացի այդ, ըստ նշված պատվիրակների, Թուրքիայի հեղինակությունը Կովկասում անվերադարձ կկորչեր, եթե Թուրքիան հարկադրված լիներ իր դաշնակիցների հովանավորությունը վայելող կովկասյան պետությունների առջև նահանջել: Առաջին հերթին հենց իր սահմանների վերջնական հաստատագրման նպատակով թուրք պատվիրակությունը հայտնել էր իր շահագրգռվածությունը համաժողովը հնարավորինս շուտ սկսելու հարցում՝ միաժամանակ ընդգծելով, որ իր կառավարությունը ցանկացած հարցում պատրաստ էր հետևել Գերմանիային, եթե վերջինս հավանություն տար թուրքական կողմից առաջարկվող սահմաններին:

Դեսպանի վերաբերմունքը թուրքական պնդման հանդեպ միանշանակ կերպով ընդառաջողական էր: Նրա համոզմամբ, գերմանական կողմից ընդդիմադիր դիրքորոշում ցուցաբերելը դյուրին չէր, քանի որ Էնվերին մի անգամ սահմանների կարգավորման հարցում ընդառաջելու հավաստիացում կատարվել էր³³: Բացի այդ, դեսպանի կարծիքով, գերմանական կողմը որևէ հնարավորություն չունեի, որպեսզի թուրքերին հարկադրեր տեղի տալ: «Մենք արդեն գուր կերպով սպառնացել ենք ռեպրեսիվ միջոցների բոլոր ձևերով, նշում էր նա: Եթե մենք իրոք ռեպրեսիվ միջոցները գործադրենք, ապա օգտակար կլինենք մեր թշնամիներին՝ խանգարելով թուրքերի և մեր պատերազմավարումը, և բացի այդ, ի վերջո, թուրքերին կմղենք մեր թշնամիների գիրկը...»³⁴:

Դեսպանն իր տեսակետը համոզիչ և ընդունելի դարձնելու համար հարկ էր հա-

Կովկասի հարցում պաշտոնական հստակ դիրքորոշում ցուցաբերել, գտնում էր, որ դեպի Վրաստան գերմանական նոր ուժեր ուղարկելուց կարելի էր հավանաբար խուսափել, եթե ավստրիական զորամասեր ուղարկվեին Հայաստան: Տե՛ս Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 561-562:

³³ Առկա սկզբնաղբյուրներում չի տեղեկացվում, թե այդ ինչպես և երբ է կատարվել:

³⁴ Revidierte Ausgabe..., տե՛ս թիվ 418 փաստաթուղթը:

մարում մինչև իսկ նշել, թե, ըստ Կովկասում եղած բոլոր փորձագետների վկայությունների, այնտեղ ամենևին էլ տնտեսական շահույթի մեծ աղբյուրներ չկային, ինչպես սկզբնապես կարծվում էր: Կովկասի տարածքի ամենահարուստ հատվածն Ադրբեջանն է, ընդգծում էր նա և այնտեղից թուրքերին հենց միայն բնակչության մեջ իշխող տրամադրությունների պատճառով հնարավոր չէր լինի դուրս մղել: Աղքատ Վրաստանը գրեթե ոչինչ չէր կարող առաջարկել և, ըստ դեսպանի, կարծես առանձնապես ուրախ էլ չէր գերմանացիների ներկայության համար: Իսկ ինչ վերաբերում էր հայերին, ապա «նրանք մեզ երբեք չեն ների այն բանի համար, որ մենք թուրքերի դաշնակիցներն ենք», ընդգծում էր Բեռնշտորֆը՝ այդպիսով փաստորեն բացառված համարելով նաև այնպիսի ակնկալիքների իրականացումը, որոնք կարող էին կապված լինել Հայաստանի հետ: Իսկ ինչ, ի վերջո, վերաբերում էր նավթին, ապա, դեսպանի համոզմամբ, սահմանների կարգավորումը այդ հարցի հետ որևէ կապ չունեի, և առկա իրավիճակն այնպիսին էր, որ գերմանական կողմը Բաքվի հարցին կարող էր «նպաստավոր լուծում տալ» միայն ռուսների, թուրքերի և Ադրբեջանի բնակիչների հետ բարեկամական բանակցությունների միջոցով: Իսկ այն դեպքում, եթե Գերմանիայի կառավարությունը չէր համաձայնի ընդառաջել սահմանների կարգավորման՝ թուրքական կառավարության ցանկություններին, ապա, դեսպանի համոզմամբ, ուրիշ ոչինչ չէր մնա անելու, քան ավելի շատ գորամասեր ուղարկել Հայաստան ու Վրաստան և թուրքերի հետ խոսել ուժի դիրքերից: «Եթե մենք չենք ուզում թուրքերի հետ համաձայնել, ապա պետք է Կովկասում ուժի քաղաքականություն վարենք», գրում էր Բեռնշտորֆը: Իսկ առայժմ այնտեղ թուրքերն են իշխանության տերը և ոչ թե մենք: Իմ կարծիքով, սակայն, նման գործելակերպը ժամանակի ընթացքում կհասցնի այն բանին, որ մեր՝ այստեղի դաշինքը և ավանդական արևելյան քաղաքականությունը կփլուզվեն»³⁵:

Բեռնշտորֆի այս գրությունը լրացուցիչ մեկնաբանության կարիք չունի: Կովկասին վերաբերող հարցերում Թուրքիայի պնդումներին համաձայնելու նրա դիրքորոշումն ըստ էության փաստում էր նրա անտարբերությունը բազմաազգար մարդկանց ճակատագրի հանդեպ: Իսկ թուրքերին գրավված հայկական տարածքներից էտ մղելու կամ գոնե հայ փախստականներին սովամահությունից փրկելու և իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու համար Գերմանիայի գործուն աջակցությունը ստանալու հայկական կողմի խնդրագրերը³⁶, չնայած նաև գերմանական զինվորական շրջաններից ի հայտ եկող ողջախոհության կոչերին, պետք է շարունակելին մնալ «ձայն բար-

³⁵ Անդ:

³⁶ Հուլիսի 29-ին Բեռլինի հայկական պատվիրակությունը Համո Օհանջանյանի ստորագրությամբ մի նոր ուղերձ հանձնեց ԱԳՆ-ին, որտեղ մատնանշվում էր, որ թուրքական գորամասերը փոխանակ էտ քաշվելու, շարունակ ավելի էին խորանում հայկական տարածքներում, և արդեն գրավել էին նաև Երևանի մերձակայքում գտնվող երկու գյուղեր: Շարունակելով բողոքել, որ թուրքերը հայ փախստականներին չէին թույլատրում վերադառնալ իրենց բնակավայրերը՝ այդպիսով մատնելով սովամահության, պատվիրակությունը դարձյալ ընդգծում էր, որ փախստական հայերին կործանումից փրկելու միակ ճանապարհը թուրքերի կողմից գրավված հայկական տարածքների ազատումն էր, իսկ մինչև այդ ազատումը՝ հայերին հետապնդումներից պաշտպանելու, փախստականների վերադարձը և նրանց անվտանգությունը վերահսկելու նպատակով գերմանական գորամասերի ուղարկումը: St' u Die Armenische Frage und der Genozid an den Armeniern..., էջ 562-563:

բառոյ յանապատի», քանի որ Գերմանիայի կառավարությունը հայկական խնդրում Թուրքիայի հանդեպ իր վաղեմի հանդուրժողական քաղաքականությունը փոփոխելու մտադրություն, նույնիսկ հայության համար ստեղծված այդ անասելի ծանր շրջանում, չցուցաբերեց: